

ӘЛЕУМЕТТАНУ ТЕОРИЯСЫ

Эмиль Дюркгеймнің әлеуметтанулық көзқарасы

2-тарау. Классикалық әлеуметтану теориясы

Эмиль Дюркгейм (1858–1917)

Француз әлеуметтанушысы Эмиль Дюркгеймнің әлеуметтану ғылымында алатын орнының ерекше екендігін ескере отырып, Джордж Ритцер мен Джеффри Степницки оның көзқарасына ерекше көп көңіл бөлген. Осыны ескере отырып, тағы да осы ғалымның көзқарасын толықтырып кетуді жөн көрдік. Дюркгейм әлеуметтанудың идея ретінде XIX ғасырдағы Францияда қалыптасқанын атап өткен. Ол осы идеяны нақты анықталған зерттеу саласына, пәнге айналдыруды көздеді. Социология терминін Огюст Конт бірнеше жыл бұрын енгізіп қойғанына қарамастан, XIX ғасырдың соңындағы университеттерде әлеуметтанудың бірде-бір саласы қалыптаспаған еді. Шындығында, қалыптасып үлгерген басқа ғылым салаларының тарапынан жаңа саланың жарыққа келуіне айтарлықтай қарсылық туындады. Ең үлкен қарсылық – психология мен философия ғылымдары тарапынан болды, олар «әлеуметтану қарастыратын мәселелерді біз қамтып қойдық» деп мәлімдеді.

Дюркгеймнің әлеуметтануға деген ұмтылысын ескеретін болсақ, ол үшін осы ғылымға арналған бөлек және нақты орнығу жолдарын қарастыру дилеммасы болды. Оны психологиядан ажырату үшін Дюркгейм әлеуметтану жеке психологияға бейім емес әлеуметтік фактілерді, құбылыстарды зерттеуге бағытталу қажет екенін мәлімдеді. Тіпті Франциядағы академиялық ортада бұл көзқарас дау тудырды және Габриель Тард (1843–1904) сияқты маңызды тұлғалар сынады. Дюркгеймнің серіктесі Селестин Бугле – Тард пен Дюркгейм арасындағы «атақты дуэль», яғни «әлеуметтану жеке тұлғаға немесе ұжымға бағытталуы керек пе?» деген пікірталасты қарастырды.

Әлеуметтануды философиядан ажырату үшін Дюркгейм әлеуметтанудың эмпирикалық зерттеулерге бағытталуы қажеттілігін мәлімдеді. Бұл – қарапайым, шешілетін мәселе болып көрінеді. Бірақ Дюркгеймнің әлеуметтануға, оған қоса әлеуметтанудың ішіндегі философиялық мектептің өзі де қатер төндіретіні жайлы сенімі жағдайды қиындатты. Оның көзқарасы бойынша өздерін әлеуметтанушы ретінде таныстырған осы дәуірдің тағы екі маңызды тұлғасы Конт және Герберт Спенсер – әлеуметтік әлемді эмпирикалық түрде зерттеуге қарағанда, оны философияландыру және дерексіз теорияландыру тұрғысына қызығушылық көрсетті. Дюркгеймнің пікірінше, Конт пен Спенсер ұсынған әлеуметтанудың даму бағыты осы қалыпта жалғасын тапқан жағдайда, әлеуметтану философияның бір тармағы болып қалар еді.

Эмиль Дюркгеймнің жұмыстарында біріншіден, әлеуметтік сипаттың индивидуалдыққа қатысты басымдығына, екіншіден – қоғамның ғылыми тұрғыда зерттелуінің мүмкіндігіне аса мән берілді. Бұл тақырыптар аясында пікірталас (қарама-қайшылығы) әлі де жалғасып келе жатқанына байланысты, Дюркгейм еңбектері осы күнге дейін маңыздылығын жойған жоқ. Дюркгейм қоғам біздің интуитивті түсіну мүмкіндігімізден тыс және бақылаулар мен өлшеулер арқылы зерттелуге міндетті «әлеуметтік фактілерден» құралады деп санайды. Әлеуметтануды пән ретінде қалыптастыру Дюркгеймнің басты мақсаттарының бірі болды. Бұл идеялардың әлеуметтанудағы маңыздылығын ескере келе, Дюркгеймді көбінесе әлеуметтанудың «әкесі» деп мойындайды.

Әлеуметтік фактілер

Дюркгейм әлеуметтануды психология мен философиядан алыстатуға және оның даралық сипатын анықтап, орнықтыруға көмектесу үшін әлеуметтанудың айрықша тақырыбы ретінде әлеуметтік фактілерді қарастыру қажеттілігін тұжырымдайды. Бұл өзіміздің ақыл-ойымыздағы білімнен тыс бақылау және эксперимент арқылы алынған нақты мәлімет бойынша әлеуметтік фактілерді зерттеу қажеттігін білдіреді. Әлеуметтік фактілерді «заттай» эмпирикалық зерттеуі Дюркгейм әлеуметтануының бағытын көптеген философиялық көзқарастардан ерекшелейді: «Әлеуметтік факт – адамды сынауға жарамды кез келген қоғамдық маңызы зор оқиға немесе жалпы қоғамға ортақ, бірақ, оның құрамындағы жеке көріністерінен тәуелсіз оқиғалар жиынтығы».

Дюркгеймнің әлеуметтануды психологиядан ерекшеленетіндей етіп, әлеуметтік фактіні анықтаудың екі жолын ұсынғанына назар аудару қажет. Біріншіден, әлеуметтік факт ішкі

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 2. Классикалық әлеуметтану теориясы

Дәріс: 5. Эмиль Дюркгеймнің әлеуметтанулық көзқарасы

қозғаушы емес, сыртқы шектеу ретінде қарастырылады. Екіншіден, әлеуметтік фактілер жалпы қоғамға ортақ және белгілі бір нақты адамға тиесілі емес. Дюркгейм әлеуметтік фактілерді жеке тұлғалардың деңгейіне дейін кішірейтуге болмайтынын, бірақ, олардың жеке шындығы ретінде зерттелуі қажеттігін пайымдады. Дюркгейм әлеуметтік фактілерді «бірегей» (unique) дегенді білдіретін sui generis латын терминіне сілтеме жасады. Ол осы терминді әлеуметтік фактілердің өзіндік ерекше сипаты бар екенін растауға қолданды. Әлеуметтік фактілердің индивидтер деңгейіне қатысты түсіндірілетінін растау – әлеуметтануды психологияға теңестірумен парапар. Оның орнына әлеуметтік фактілерді тек басқа әлеуметтік фактілермен түсіндіруге болады. Мысал ретінде Дюркгейм еңбек бөлінісін, тіпті өз-өзіне қол жұмсауды өзіндік жеке ниетпен емес, басқа да әлеуметтік фактілермен түсіндіреді.

Дюркгейм өз бетінше бірнеше әлеуметтік фактілерді, соның ішінде заңды ережелерді, моральдық міндеттемелерді және әлеуметтік келісімдерді ұсынды. Ол сондай-ақ тілді әлеуметтік факті ретінде қарастырады және оны ойға қонымды мысалмен түсіндіреді. Біріншіден, тіл – эмпирикалық түрде зерттелетін «құбылыс». Тілдің логикалық ережелері туралы философиялық тұрғыда ешкім оңай жеткізе алмайды. Әрине, барлық тілдерде грамматика, айтылу, емле және т.б. туралы кейбір логикалық ережелер бар. Алайда барлық тілдерде логикалық ережелерден маңызды ерекшелік бар. Тіл қолданысының уақыт өте толық болжанбайтын тәсілдермен өзгеру мүмкіндігін ескере келе, сол уақыттағы тілді қолдану жолдары эмпирикалық жолмен анықталуы керек. Мысалы, тілдің ең өзгеріске ұшырайтын бөлімі сленг маргиналды топтардан бастау алатынын назарға алуға болады. Алдымен бір адамның сленг сөзін туындататынын білеміз, бірақ, нақты қандай адамға қатыстылығы бар екені маңызды емес. Пайда болған сленгтің тарихын және функциясын тек маргиналды әлеуметтік топтың өмірде болу фактісі түсіндіре алады. Кейбір әлеуметтанушылар Дюркгеймнің әлеуметтануды әлеуметтік фактілерге ғана қатысты зерттеумен шектеуін «экстремистік» ұстанымға жатқызады. Сонымен, кемшіліктеріне қарамастан, Дюркгеймнің әлеуметтік фактілер туралы идеясы әлеуметтануды тәуелсіз зерттеу саласы ретінде қарастырып, қоғамды талдау үшін ең сенімді дәлелдердің бірін ұсынды. Өзінің («Әлеуметтану әдісі ережелері») атты еңбегінде әлеуметтанудың ерекше міндеті – өзі атап кеткен әлеуметтік фактілерді зерттеу деп айтқан. Ол әлеуметтік фактілерді индивидке қатысты сыртқы және мәжбүрлі сипатқа ие күштер мен құрылымдар деп таныған. Мұндай кең ауқымды құрылымдар мен күштерді зерттеу, мысалы, институттандырылған заң мен жалпы моральдық нанымдарды және олардың адамдарға әсері көптеген әлеуметтану теорияшыларының (мысалы, Парсонс) алаңдаушылығын тудырды. Дюркгейм («Суицид», 1897) кітабында өзін-өзі өлтіру секілді оқшау мінез-құлық пен әлеуметтік себептер (әлеуметтік фактілер) арасындағы байланысты дәлелдей алған болса, онда ол әлеуметтану пәнінің маңыздылығы үшін игілікті іс болатын еді. Оның негізгі дәлелі – өзін-өзі өлтіру көрсеткіштерінің әртүрлі деңгейіне әкелетін әлеуметтік фактілердің сипаты және өзгерістері. Мысалы, соғыс немесе экономикалық тоқырау ұжымдық депрессия жағдайын қалыптастырады, бұл, өз кезегінде, өзін-өзі өлтіру көрсеткішінің өсуіне алып келеді.

Дюркгейм «Әлеуметтану әдісі ережелерінде» (1895) әлеуметтік фактілердің екі типін ажыратады: материалдық және нематериалдық емес. Дюркгейм әлеуметтік фактілердің материалдық және нематериалдық емес екі түрін анықтады. Архитектураның стильдері, технологияның формалары және заңдық кодтары сияқты маңызды материалдық әлеуметтік фактілер түсінуге оңай, себебі олар тікелей бақыланады. Әрине заңдар – жеке адамдарға тән емес және олар үшін мәжбүрлеу. Ең бастысы, бұл материалдық әлеуметтік фактілер индивидтерге жат және оларды мәжбүрлейтін моральдық күштердің анағұрлым ауқымды және қуаттырақ аумағын қамтиды. Дюркгейм зерттеулерінің басым бөлігі және оның әлеуметтануының өзегі – нематериалдық емес әлеуметтік фактілерді зерттеу. Әлеуметтанушы әдетте өз жұмысының негізгі бағыты болып табылатын материалдық емес әлеуметтік фактілерді түсіну үшін эмпирикалық қолжетімді материалдық әлеуметтік фактілерге назар аудару арқылы зерттеуді қолға алады. Адамдардың саны мен тығыздығы, қарым-қатынас арналары және тұрғын үй құрылысы сияқты ең маңызды материалдық фактілерді морфологиялық деп атады және бұл «Қоғамдағы еңбек бөлінісі» [1993] атты алғашқы кітабында көрініс тапты. Дюркгейм материалдық емес әлеуметтік фактілердің белгілі бір дәрежеде адамдар санасында қалыптасқанын мойындады. Жеке тұлғалар материалдық емес әлеуметтік фактілерге арналған негіз ретінде қажет, бірақ,

оның мазмұны жеке адамдардың өзара күрделі әрекеттесуі арқылы анықталады. Бұл еңбекте ол көне және заманауи кезеңдерде қоғамды не біріктіргеніне қатысты салыстырмалы талдауға ерекше көңіл бөледі. Ол ерте қоғамды, ең бастысы, материалдық емес әлеуметтік фактілер, әсіресе қатаң ұжымдық мораль немесе, өзі атағандай, ұжымдық сана біріктіреді деген қорытынды жасады. Дюркгейм үшін материалдық емес әлеуметтік фактілер маңызды болғандықтан, оның осы типтерді қалай қолданғанын ескере отырып, осы кітаптың авторлары төрт түрді – мораль, ұжымдық сана, ұжымдық көзқарастар мен әлеуметтік бағыттарды қарастырады.

Алайда заманауи қоғамның қиындықтарынан ұжымдық сана күші төмендеді. Қазіргі замандағы әлемде ең алғашқы біріктіруші – күрделі еңбек бөлінісі, ол адамдар арасындағы тәуелді қарым-қатынастарды құрды. Сонымен қатар Дюркгеймнің ойынша, заманауи еңбек бөлінісі кейбір «ауытқушылықтарды» тудырды, басқаша айтсақ, бұл қоғамды біріктірудің қолайсыз әдісі болды. Дюркгеймнің консервативті әлеуметтануын ескере отырып, бір нәрсені анық байқауға болады: ол аталған мәселелерді шешу үшін революция қажет деп есептеген жоқ. Керісінше, ол заманауи жүйені «түзетіп», оның өмір сүруін қолдайтын әртүрлі реформаларды ұсынды. Ол ұжымдық сана үстемдік еткен заман қайта оралмайтынын мойындағанмен, заманауи қоғамдағы ортақ моральды нығайтатынын және адамдар өздері душар болған ауытқушылықтарды жеңе алатынын сезінді.

Мораль

Дюркгейм сөздің кең мағынасында моральдық әлеуметтанушы болды. Ол моральға екі тұрғыдан қарады. Біріншіден, Дюркгейм мораль әлеуметтік фактор болғанына, яғни моральды эмпирикалық зерттеуге болатынына, жеке адамға тән екеніне, адамның мәжбүрлеуіне және басқа да әлеуметтік фактілермен түсіндірілетініне сенімді болды. Мораль әсіресе әлеуметтік құрылыммен тығыз байланысты. Кез келген мекеменің моральдық деңгейін түсіну үшін, алдымен, мекеменің қалай қалыптасқанын, оның қазіргі үлгісін қалай қабылдағанын, қоғамның жалпы құрылымында алатын орнын қарастыру қажет. Екіншіден, Дюркгейм мораль әлеуметтанушысы болды, себебі, оның зерттеуі қазіргі қоғамның моральдық «денсаулығына» қатысты алаңдаушылық тудырды. Дюркгейм әлеуметтанушының басым бөлігі – оның моральдық мәселелермен айналысуының жанама нәтижесі. Қоғамның моральсыз болуы мүмкін емес, алайда қоғамның ұжымдық ынтасы өзіндік мүдделерден басқа ештеңені көздеме, оның моральдық күші жоғалуы ықтимал. Тек әлеуметтік факт болғандықтан ғана, мораль адамдарға жеке мүдделерін ығыстыратын міндеттемелерді жүктей алды. Сондықтан Дюркгейм қоғамның моральдық қасиеттеріне қызығушылық таныта отырып, сол қоғамның моральға мұқтаж екеніне сенді.

Дюркгейм адамның еркіндігіне байланысты адамгершілік мәселесіне қатты алаңдайды. Дюркгеймнің пікірінше, адамдарға адамгершілік байланыстардың «ауытқушылық» қаупі төнді. Бұл адамгершіліктік байланыстар Дюркгейм үшін өте маңызды болды, өйткені, оларсыз адам шектеусіз құмарлықтардың құлдығында болады. Адамдар өздерінің құмарлықтарын қанағаттандыру жолдарын іздестіруге талпынады, бірақ, әр жаңа қанағаттану одан да көп қажеттіліктерге әкеледі. Дюркгеймнің ойынша, кез келген адамның әрқашан қалайтын нәрсесі «көп». Бұл – әрине, жол беруге болмайтын мәселелердің бірі. Егер қоғам бізді шектемесе, біз сансыз қажеттіліктерімізді қанағаттандырудың құлдығына түсеміз. Демек, Дюркгейм адамдарға еркін болу үшін адамгершіліктің және сыртқы бақылаудың қажеттілігіне қатысты қарама-қайшы көзқарасты ұстанады.

Ұжымдық сана

Дюркгейм ортақ адамгершілікке деген қызығушылығын әртүрлі тәсілдермен және түрлі түсініктермен ұштастырды. Дюркгейм осы мәселені шешудегі алғашқы әрекеттерінде ұжым-

дық сана идеясын жарыққа шығарды. «Бір қоғамның орташа азаматтарына ортақ наным мен сенімнің жиынтығы өзінің жеке өмірі бар белгілі бір жүйені құрайды. Оны ұжымдық немесе ортақ сана деп атауға болады. Осылайша, бұл жеке санадан өзгеше ұғым және осы жеке сана арқылы ғана түсіндіріледі». Біріншіден, Дюркгейм ұжымдық сана туралы халықтың сенімі мен көңіл күйінің «тұтастығы» туралы жазған кезде, қоғамның бүкіл аумағында пайда болғанын меңзеді. Екіншіден, Дюркгейм ұжымдық сананы тәуелсіз деп санайды және басқа да әлеуметтік фактілерді анықтай алады. Бұл, Маркс ұсынғандай, материалдық базаның көрінісі ғана емес. Ақырында, Дюркгейм ұжымдық сана туралы көзқарас ұстанғаны мен, өзінің жеке сана-сезімі арқылы «іске асырылғанын» жазды.

Ұжымдық сана ортақ түсініктердің, нормалар мен нанымдардың жалпы құрылымына қатысты. Демек, бұл – амалсыз және аморфты тұжырымдама. Төменде көретініміздей, Дюркгейм бұл тұжырымдаманы қазіргі заманғы қоғамдарға қарағанда «қарапайым» қоғамдар ұжымдық санаға, яғни ортақ түсініктерге, нормаларға және наным-сенімге ие болатынын айту үшін пайдаланды.

Ұжымдық көзқарастар

Ұжымдық көзқарастарға діни символдар, мифтер және танымал аңыздар мысал бола алады. Осының барлығы – қоғамның өз-өзіне ықпал ететін әдістерінің бірі. Олар ұжымдық көзқарастарды, нормаларды, құндылықтарды ұсынады және адамдарды осы ұжымның талаптарына сай болуға жігерлендіреді. Ұжымдық көзқарастар да индивидтер деңгейінде қарастырылмайды. Себебі олар өзара әлеуметтік әрекеттесуден туындайды, бірақ, олар ұжымдық санаға қарағанда тікелей зерттеуге ыңғайлы.

Әлеуметтік бағыттар

Дюркгейм ұсынған әлеуметтік фактілер мысалдарының көп бөлігі әлеуметтік ұйымдармен байланысты. Алайда ол «бұл белгілі бір орнығып үлгерген формада өздерін елестете алмайтын» әлеуметтік фактілер екенін нақтылап айтқан. Дюркгейм оны әлеуметтік бағыттар деп атады. Ол қоғамдық жиындарда шығарылатын «энтузиазмның ұлы толқындары, наразылық және өкініш» мысалдарын келтірді. Әлеуметтік бағыттар басқа әлеуметтік фактілерге қарағанда нақтылығы төмендеу болғанына қарамастан, олардың индивидуалды деңгейде қарастырылмайтынына байланысты әлеуметтік факт ретінде мойындалады. Біз осындай әлеуметтік бағыттарға куә боламыз. Мұны тек ортақ сезімдерге қарсы күрескенде ғана білсек те, олар бізді мәжбүрлеуші күшке ие болады. Осы материалдық емес және тұрақсыз (эфемералды) әлеуметтік фактілер тіпті ең мықты институттарға да әсер етуі мүмкін. Мысалы, Рамет (1991) «рокконцерт алдында топтың арасынан әлеуетті қалыптасқан әлеуметтік бағыттар шығыс еуропалық коммунистік өкіметке қауіп ретінде көрініп, шындығында, олардың құлдырауына әкелді» деп тұжырымдайды. Әлеуметтік бағыттарды ұжымдардың мүшелері ортақ мағына ретінде қабылдайтын жиынтық ретінде қарастыруға болады.

Қоғамдағы еңбек бөлінісі

«Қоғамдағы еңбек бөлінісі» – әлеуметтанудағы алғашқы классикалық еңбектердің бірі. Бұл еңбекте Дюркгейм адам мен қоғам арасындағы заманауи қарым-қатынастың дамуын қамтиды. «Қоғамдағы еңбек бөлінісі» тезисі заманауи қоғамда ұқсас іспен айналысатын адамдарды бірге жинақтауды көздемейді. Оның орнына, бұл жүйе әртүрлі жұмыспен айналысатын адамдардың өзара байланысында бір-біріне тәуелді болып, бірлесуін қамтиды. Еңбек бөлінісі ынтымақтастық сезімін ыдырататын экономикалық қажеттілік болып көрінуі мүмкін, бірақ, Дюркгейм еңбек бөлінісінің экономикалық қызметі, моральдық әсер етуімен

салыстырғанда, шамалы деп санайды және «оның шынайы функциясы – екі не одан да көп адамдар арасындағы ынтымақтастықты орнату».

Механикалық және органикалық ынтымақтастық

Еңбек бөлінісіндегі өзгерістер қоғам құрылымына елеулі айырмашылықтар әкеледі. Дюркгеймді әлеуметтік ынтымақтастыққа әкелетін жаңа жол, басқаша айтқанда, қоғамның өзгерген жолы және қоғам мүшелерінің өздерін жалпының мүшесі ретінде сезінуі қызықтырады. Осы айырмашылықты айқындау үшін Дюркгейм ынтымақтастықтың механикалық және органикалық екі түрін бөліп қарайды. Механикалық ынтымақтастық сипатындағы қоғам – бірегей, өйткені, барлық адамдар әмбебап. Олардың арасындағы байланыс барлығын ұқсас іс-әрекеттерге жұмылдырып, ұқсас жауапкершіліктер жүктейді. Керісінше, органикалық ынтымақтастық сипатындағы қоғам адамдардың арасындағы айырмашылықтарға құралған, яғни онда әр адам әртүрлі тапсырма орындап, әртүрлі жауапкершілік атқарады.

Заманауи қоғамда адамдар салыстырмалы түрде міндеттердің тар ассортиментін орындай алатынына байланысты, қоғамға адамдардың көп саны қажет болуда. Ері – аңшы, әйелі терімшілікпен айналысатын отбасы өз бетінше емін-еркін күн көре алады. Ал заманауи отбасына нан жабушы, ет шабушы, автомеханик, мұғалім, полиция қызметкері қажет. Ал бұл адамдарға өмір сүру үшін басқа да қызмет түрлерін көрсететін өзге қоғам мүшелері керек. Дюркгеймнің айтуынша, заманауи қоғам – осындай қоғам мүшелерінің арасындағы еңбек бөлінісін қалыптастыру арқылы, оларды бір-біріне тәуелді етіп, ынтымақтастықты қамтамасыз етеді. Бұл мамандандыру тек индивидтерді ғана емес, сонымен қатар, топтар, құрылымдар мен институттарды да қамтиды.

Дюркгейм ең алғашқы қоғамдарда қатаң тәртіпке негізделген әлеуметтік сана бар екенін, яғни оларда ортақ келісімдер, көзқарастар мен нормалардың жақсы насихатталғанын айтқан. Еңбек бөлінісінің артуы ұжымдық сананың төмендеуіне әкелді. Ұжымдық сана – механикалық ынтымақтастықтағы қоғамнан гөрі, органикалық ынтымақтастықтағы қоғамға көбірек тән. Заманауи қоғамда адамдар ұжымдық санаға қарағанда еңбек бөлінісі мен бір-бірінің атқаратын функцияларына тәуелділігі арқылы жақсырақ ынтымақтаса алады.

Дюркгейм «қоғамның механикалық ынтымақтастықтан органикалық ынтымақтастық түріне көшуіне динамикалық тығыздық әсер етеді» деп сенген. Бұл тұжырымдама қоғамдағы адамдар саны мен олардың орнын өзара іс-қимыл мөлшерімен айқындайды. Көп адам тапшы ресурстар үшін таласқа түседі және олардың арасындағы тартыстың жиілігі өздері сияқты басқа қоғам мүшелері арасындағы күрестің қарқынын өсіреді. Динамикалық тығыздыққа байланысты мәселелер әдетте дифференциация және әлеуметтік ұйымдастырудың жаңа нысандарын қарастыру арқылы шешіледі. Еңбек бөлінісі адамдар арасындағы қақтығыстарды тудырудан гөрі бірін-бірі толықтыруға мүмкіндік береді.

Механикалық және органикалық ынтымақтастықтар арасындағы тағы бір қорытынды айырмашылық ретінде органикалық ынтымақтастық орнаған қоғамда бәсекелестік кемболады және адамдар ынтымақтасуға, серіктес болуға жиі ұмтылады. Сондықтан айырмашылықтар ұқсастықтарға қарағанда адамдар арасын анағұрлым жақындастыра түседі. Осылайша, органикалық ынтымақтастық сипатындағы қоғамда механикалық ынтымақтастық сипаттағы қоғамға қарағанда анағұрлым берік ынтымақтастық қалыптасады.

Репрессивті және реститутивті заң

«Қоғамдағы еңбек бөлінісі» атты еңбегінде Дюркгейм механикалық және органикалық ынтымақтастық сипаттағы қоғамдардағы заң жүйесінің айырмашылықтарын зерттеуге зер салады. Дюркгейм механикалық ынтымақтастық сипатындағы қоғамда репрессивті заң жүзеге асатынын тұжырымдады. Бұл қоғам түрінде адамдар бір-біріне өте ұқсас, ортақ моральдық ұстанымдарға қатаң сенетін болғандықтан, ортақ құндылықтар жүйесіне қарсы

жасалған кез келген әрекет адамдардың басым бөлігі үшін маңызды саналады. Әркім ортақ моральға зор құрметпен қарап, кез келген теріс әрекетті айыптайтындықтан, моральдық тәртіпті бұзушы өз әрекеті үшін қатаң жауапқа тартылады. Ұрлық жасау – қолдың шабылуына, өтірік айту тілдің кесілуіне әкелуі мүмкін. Тіпті моральдық тәртіпке қайшы ұсақ әрекеттердің өзі де қатаң жазаға ұшырайды. Керісінше, органикалық ынтымақтастық сипатындағы қоғам тәртіп бұзушылардың әрекеттері келтірген зардаптарды ақтауға бағытталған реститутивті заңмен ерекшеленеді. Мұндай қоғамда тәртіп бұзушылық барлық моральдық жүйеге қатысты емес, жеке адамға немесе қоғам сегментіне қатысты қарастырылады. Ортақ моральдың төмен болуына байланысты, қоғам мүшелері заң бұзушылыққа эмоциялық тұрғыда көңіл бөлмейді. Ортақ моральды бұзғаны үшін қатаң жауапқа тартылудың орнына, бұл қоғам заң бұзушының зардап шегушілерге жасаған қиянатын ақтап алуға мүмкіндік береді. Алайда органикалық ынтымақтастық қоғамда репрессивті заңның болуы да ықтимал (мысалы, өлім жазасы), ал реститутивті заң ұсақ заң бұзушылықтарға қатысты жүзеге асырылады.

Қорыта келгенде, Дюркгейм «Қоғамдағы еңбек бөлінісі» заманауи қоғамда моральдық ынтымақтастық жоғалмағанын, оның тек өзгергенін мәлімдейді. Қазіргі қоғамда ынтымақтастықтың ішкі тәуелділікке және жақындыққа, бәсекелестігі бәсең, реститутивті заңдарды негізге алған жаңа формасының қалыптасуын бақылай аламыз. Дюркгейм ынтымақтастықтың осы жаңа формасы әлеуметтік ауытқушылықтың жекелеген түрлеріне бейім екенін айтқан.

Қалыптылық және ауытқу

Дюркгейм бірінші кезекте әлеуметтанушының сау және ауытқуы бар қоғамдарды ажырата білуін қатаң талап етті. «Қоғамдағы еңбек бөлінісі» осы идеяны ұсынғаннан кейін, оны әрі қарай дамытып, талқылау үшін («Әлеуметтану әдісінің ережесі», 1895) атты кітабын жазды. Оның ойынша, әлеуметтанушы бір қоғамның даму барысының дұрыстығын соған ұқсас деңгейдегі екінші қоғамның жағдайымен салыстыру арқылы анықтайды. Егер қоғам қалыпты қоғамдардан артта қалса, ауытқу бар екені расталады. Бұл идея өз уақытында үлкен сынға ұшырады және қазіргі күнге дейін осы идеяны басшылыққа алатын әлеуметтанушылар да кездеседі. Алайда Дюркгеймнің осы уәжден шығарған бір қызықты идеясы бар. Оған сәйкес, қылмыс ауытқуға қарағанда қалыпты болып саналады. Ол бұл идеяны қылмыстың әр қоғамда кездесетініне байланысты қалыпты жағдай болып саналуы және пайдалы функцияны қамтамасыз ету қажет екенімен негіздейді. Қылмыс қоғамға өзінің ұжымдық санасын анықтауға және реттеуге көмектеседі деп санайды: «Үлгілі және кіршіксіз саналатын монастырьдегі әулиелер қоғамдастығын елестетіп көрейік. Онда қылмыс түсінігі белгісіз болады, бірақ, қарапайым қалыпты адамның кемшіліктері мен жасаған қателіктері қылмыспен бірдей жанжал тудырады. Сондықтан бұл қоғамдастық соттауға не жазалауға құзырлы болса, онда ол осындай жағдайлардың өзін қылмыстық әрекет сияқты қабылдап, күресуге тырысады.

«Қоғамдағы еңбек бөлінісі» еңбегінде Дюркгейм ауытқу идеясын заманауи қоғамдағы кейбір «нормадан тыс» еңбек бөлінісінің формаларын сынауға қолданды.

Ол нормадан тыс үш форманы анықтады:

1. Еңбек бөлінісінің аномиясы;
2. Еңбек бөлінісінің мәжбүрлілігі;
3. Нашар реттелген еңбек бөлінісі.

Дюркгейм, Конт және басқалар еңбек бөлінісімен байланыстырған заманауи моральдық дағдарыстар осы қалыптан тыс формалар әсерінен туындайтынын мәлімдеді. Еңбек бөлінісінің аномиясы оқшауланған жекелікті қолдап, адамдарға олардың қалай әрекет ету керектігін көрсетуден бас тартатын қоғамдағы реттеудің әлсіздігін білдіреді. Дюркгейм үшін заманауи қоғам әрқашан аномияға бейім, бірақ, ол әлеуметтік және экономикалық дағдарыстар уақытына сәйкес келеді.

Механикалық ынтымақтастықтың қатаң ортақ моралі орнамай, адамдарда қандай әрекеттің жағымсыз не жағымды екені жайлы анық түсінік болмайды. Тіпті еңбек бөлінісінің қоғам

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 2. Классикалық әлеуметтану теориясы

Дәріс: 5. Эмиль Дюркгеймнің әлеуметтанулық көзқарасы

ынтымақтастығының негізі екенін ескерсек те, ол жалпы қоғам моралінің толық жойылуына себеп бола алмайды. Индивидтер оқшауланып, жоғары мамандандырылған әрекеттерінің төңірегінде шектеліп қалуы мүмкін. Олар өздерінің айналасындағы бірге өмір сүріп, бірге қызмет істейтін адамдармен ортақ байланысты сезінбеуі де мүмкін. Бұл – аномияның пайда болуының бастамасы. Органикалық ынтымақтастық осы нақты «ауытқуға» ұшырауы ықтимал, бірақ, Дюркгейм оны нормадан тыс жағдай деп есептегенін есте сақтаған дұрыс. Заманауи еңбек бөлінісі адамдарды мағынасыз тапсырмалар мен оқшауланған позицияларға жеткізуден гөрі, кеңейтілген моральдық байланысты нығайтуға бейім. Дюркгейм адамдар не істеу қажеттігін білу үшін ережелер мен реттеуіштерді қажет ететініне сенген, оның екінші нормадан тыс формасы қақтығысты үдетіп, индивидтерді оқшауландырып, сондай-ақ, аномияны өсіретін заңдар түрін қамтыды. Ол бұл форманы еңбек бөлінісінің мәжбүрлілігі деп атады. Бұл екінші ауытқудағы ескірген нормалар мен сенімдер индивидтерді, топтар мен таптарды тығырыққа тіреуі мүмкін. Дәстүрлер, экономикалық қуат немесе мәртебе жұмыстың талант пен біліктіліктен тәуелсіз екенін анықтай алады. Сөйтіп, Дюркгейм марксистік позицияға жақындай түседі: «Егер қоғамдағы бір тап күнкөріс үшін кез келген бағаға келісіп жұмыс істеуге мәжбүр болса, ал басқа тап иелігіндегі ресурстарды пайдаланып, оны өз шартын орындауға көндірсе, онда соңғы тап – заңды тұрғыда біріншіге қарағанда әділетсіз артықшылыққа ие деген сөз».

Қорыта келе, еңбектің дұрыс бөлінбеуі әртүрлі адамдардың мамандандырылған функциялары нашар үйлестірілген кезде байқалады. Сондай-ақ Дюркгейм «органикалық ынтымақтастық адамдардың өзара байланысы кезінде пайда болады» деп көрсеткен. Егер мамандандыру адамдардың арасындағы байланыстарға ықпал жасамай, тек оқшаулауға жеткізсе, еңбек бөлінісі әлеуметтік ынтымақтастыққа алып келмейді.

Әділдік

Қазіргі қоғамда еңбек бөлінісі мораль мен әлеуметтік нығайтуға пәрменді күш есебінде ықпал ету үшін аномия, мәжбүрлі еңбек бөлінісі және мамандандыру дұрыс үйлестірілуі тиіс. Бүгінгі қоғам ортақ тәжірибе мен ортақ нанымдар негізінде ұйыспайды. Оның орнына олар айырмашылықтары арқылы бірігіп, бір-біріне деген ортақ қажеттілікті туындатады. Дюркгейм үшін осының кілті – әлеуметтік әділдік. «Ең озық қоғамдардың міндеті – әділдікке жол ашу... Ал артта қалған қоғамдар идеясы – барлығының еркін дамуына барынша жағдай жасап, әлеуметтік қарым-қатынастарды әрқашан неғұрлым әділетті жасауға талпыну, сонымен, біздің идеал – барлық әлеуметтік пайдалы күштердің еркін дамуына мүмкіндік беру».

Мораль, әлеуметтік ынтымақтастық, әділдік – бұл әлі аяғына нық тұрмаған саладағы алғашқы кітабының үлкен үш тақырыбы болды. Дюркгейм өзінің жұмыстарында осы идеяларға қайтадан оралды, бірақ, оларды ешқашан тұтастай қоғам тұрғысынан зерделемейді. Ол «Әлеуметтану әдісінің ережесі» ([1895] 1982:184) атты екінші кітабында тіпті әлеуметтанудың өзі еңбек бөлінісіне ұшырап, мамандықтардың жиынтығына айналатынына болжау жасайды. Бұл тәуелсіздіктің артуына алып келді және органикалық ынтымақтастық әлі де әлеуметтанудағы басы ашық сұрақ болып қалады.

Дюркгеймнің заманауи қоғамда көрген басты мәселесі интеграцияның және реттеудің жоқтығы болды. Табынушылық адамның ұжымдық бағытын ұсынса да, Дюркгейм адамның өзін сезінуі және олар жасамауға тиіс нәрселер туралы айтып бере алатын қоғамдық ұйымдардың жоқтығына сенді. Қазіргі заманғы мемлекет көптеген адамға әсер етуден тым алшақ. Шіркеу адамдардың ойлау бостандығын құдалау арқылы біріктіруге ұмтылады. Отбасы тым оқшау және жеке тұлғаларды қоғамға біріктірмейді. Мектеп – балалар үшін керемет ортаны қалыптастырды. Ал ересектерге Дюркгейм кәсіби бірлестік деген басқа мекемені ұсынды. Шынайы моральдық міндеттемелер қазіргі қоғамның негізгі ұйымдастырушылық қағидасына, еңбек бөлінісіне байланысты нақты топты талап етеді. Дюркгейм кәсіптік бірлестіктердің дамуын ұсынды. Белгілі бір салада істейтін барлық жұмысшылар, менеджерлер мен қожайындар кәсіптік және әлеуметтік сипаттағы бірлестікке бірігуі тиіс.